

УДК 316.3(477.7)"19" + 323.1(477.7)"19" + 930.1(477.7)

Валерія ЧАЛА,

здобувачка 4 курсу першого (бакалаврського) РВО спеціальності 014
Середня освіта, спеціалізації 014.03 Історія Херсонського державного
університету, м. Івано-Франківськ,

науковий керівник: Черемісін О.В., д.іст.н., професор

СОЦІО- ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ФОРМИ РОЗВИТКУ ПІВДНЯ

УКРАЇНИ ХІХ СТ.

***Анотація.** Досліджено соціо- та етнокультурні трансформації Півдня України в ХІХ столітті; зацентовано на індустріалізації та зміні етнічної структури населення. Проаналізовано фактори, що сприяли розвитку промисловості, міграційним процесам і впливу цих змін на соціальну та культурну ситуацію в регіоні. Особлива увага приділяється тому, як ці процеси формували нові соціальні класи і впливали на повсякденне життя населення.*

***Ключові слова:** Південь України, індустріалізація, етнічний склад, міграція, соціальні трансформації, ХІХ століття.*

ХІХ століття стало періодом активного соціального та етнокультурного формування Півдня України, який з огляду на своє географічне розташування та історичні умови виступав своєрідним «мостом» між Європою та Азією. Цей регіон характеризувався надзвичайно строкатою етнічною мозаїкою, до складу якої входили українці, росіяни, євреї, болгари, греки, німці, кримські татари та інші народи. Етнокультурна взаємодія між цими спільнотами сформувала унікальні соціальні інститути, побутові традиції, мовно-культурні практики та форми самоуправління, які вплинули на подальший розвиток як регіону, так і України загалом [1, с. 44–45].

У другій половині століття інтенсивно зростала урбанізація, створювались нові адміністративно-територіальні одиниці, зокрема в Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях. Ці трансформації

були зумовлені як внутрішніми соціально-економічними процесами, так і зовнішньополітичними чинниками – зокрема політикою Російської імперії щодо колонізації та русифікації краю [5, с. 16–18]. Проте навіть в умовах імперської політики на Півдні України зберігалися локальні традиції, форми міжетнічної кооперації, елементи самоврядування та етнічна самобутність.

Проблематика соціо- та етнокультурного розвитку Півдня України у XIX столітті активно досліджується українськими істориками, культурологами та етнологами, які звертають увагу на мультикультурний характер регіону, процеси колонізації, соціальної адаптації та взаємодії різних етнічних груп, та охоплює широкий спектр питань, які активно досліджували українські, болгарські та молдавські вчені. У центрі наукового дискурсу – вивчення колонізаційних процесів, трансформацій етнокультурного простору та впливу імперської політики на регіональний розвиток. Значний внесок у вивчення цих тем зробили М. Журба, М. Панчук, Б. Чирко, Л. Якубова, Л. Польовий, О. Мовчан, В. Марочко, Д. Табачник, В. Мазур. Питання заселення півдня висвітлювали також болгарський історик І. Тіторов.

Значну увагу заселенню Бессарабії болгарськими колоністами приділили І.І. Грек, М.М. Червенков, М.Д. Руссєв, К.К. Калчев, Г. Казанджиєв, О.В. Белова, О.М. Машкін, О.А. Бачинська. Сучасні дослідники використовують міждисциплінарний підхід, поєднуючи історичні, соціологічні, етнологічні й культурологічні методи для глибшого аналізу процесів, що відбувалися на Півдні України протягом XIX століття.

На думку П. Р. Магочій, Південний регіон формувався під сильним впливом імперської політики, водночас залишаючись відкритим до зовнішніх культурних впливів і зберігаючи локальні традиції [4, с. 44–46]. Я. Грицак підкреслює важливість міграційних процесів, які сприяли формуванню поліетнічного складу населення та появі нових форм господарювання, соціальної організації й культурної комунікації [2, с. 17–19]. Особливе місце у цьому процесі займали міста, що стали центрами

модернізації та інтеграції колоністів різного походження – німців, болгар, сербів тощо.

В.О. Романцов зосереджує увагу на побутово-культурному житті різноетнічного населення, досліджуючи прояви релігійної та мовної толерантності, міжетнічні шлюби, святкову культуру та ремесла як чинники етнокультурного синтезу [7, с. 92–94]. О. В. Черемісін., Г. М. Михайленко аналізуючи імперську колонізаційну політику, зазначають, що вона сприяла витісненню автохтонних традицій, але водночас забезпечила динамічний економічний розвиток регіону в другій половині XIX століття [9, с. 42-43].

Слід зауважити, упродовж XIX століття Південь України відіграв ключову роль у процесах соціально-економічної трансформації, колонізації та урбанізації, зумовлених політикою Російської імперії щодо інтеграції новоприєднаних територій [1]. Після анексії Криму у 1783 році та завершення військових кампаній проти Османської імперії, регіон офіційно увійшов до складу імперії, що зумовило активне формування нової адміністративної структури [2].

Запроваджені імперією адміністративно-територіальні реформи – створення Новоросійської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній — стали інституційною основою модернізації південного регіону [3]. Колонізаційна політика Російської держави передбачала широкомасштабне заселення краю представниками різних соціальних прошарків – поміщиками, козацькою старшиною, іноземними колоністами, а також численними учасниками народної міграції [4].

Особливої ваги набув процес переселення іноземців – німців, болгар, греків, французів, швейцарців — яким надавалися значні пільги: земельні наділи, податкові канікули, релігійна свобода. Завдяки цьому на Півдні виникли численні національні колонії, які сприяли соціальному розмаїттю й створювали умови для формування нового типу міжкультурної взаємодії [5, с. 14-16].

Водночас наймасовішою залишалася народна колонізація, яка охоплювала селян, міщан, козаків, ремісників і торговців. Політика уряду, зокрема наказ князя Г. Потьомкіна 1776 року про заборону повернення втікачів, стимулювала добровільне переселення в регіон [6]. Результатом стала інтенсивна демографічна динаміка: вже на початку XIX століття чисельність населення сягала мільйона осіб, з яких переважну більшість становили українці й росіяни [7].

З початку XIX століття до Південної України запрошувалися іноземні колоністи, зокрема німці, які отримували права на самоврядування, свободу віросповідання та звільнення від військової служби. Багато з них досягли успіху в сільському господарстві та підприємництві [4, с. 24-25].

Поряд із державною колонізацією відбувалася стихійна міграція селян, які прагнули уникнути кріпацтва. Землевласники отримували великі наділи за умови їх заселення, однак частка кріпаків на півдні була значно меншою, ніж на Правобережжі [1].

На початку XIX століття Південна Україна відзначалася швидким приростом населення, етнічною різноманітністю та високими темпами розвитку сільського господарства і торгівлі. Вільніші соціальні умови сприяли більшій мобільності та підприємницькій активності населення, що відрізняло регіон від інших частин імперії [5].

Спочатку в регіоні домінувало тваринництво, продукція якого задовольняла потреби армії та експортувалася за кордон. Згодом, у відповідь на зміни світового попиту, пріоритетним стало вирощування зернових культур. Виноградарство також набуло значного розвитку, особливо в околицях Одеси та на південних схилах Криму, що згодом принесло регіону славу [8].

Розвиток торгівлі вимагав покращення транспортної інфраструктури. Це стимулювало будівництво суднобудівних верфей у Херсоні, Одесі, Миколаєві та Олешках. До кінця 1850-х років Дніпром курсували численні пароплави, а морське пароплавство активно розвивалося. Одеса стала

важливим експортним портом для зерна, що відправлялося до Константинополя [9, с. 43].

Південна Україна сформувала нову економічну систему, пов'язану через чорноморсько-азовські порти зі світовими ринками. Міста регіону швидко зростали, перетворюючись на важливі торговельні центри. Одеса, зокрема, у 1817 році отримала статус порто-франко, що сприяло її економічному піднесенню: кількість підприємців зросла в десятки разів, а доходи міського бюджету значно збільшилися.

Однак із часом статус порто-франко почав створювати проблеми, зокрема сприяв контрабанді та гальмував промисловий розвиток. У 1858 році цей режим було скасовано.

Урбанізаційні процеси також набули потужного розмаху. У регіоні зводилися нові міста – Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Одеса, Маріуполь — що ставали адміністративно-господарськими центрами, зокрема портами й базами Чорноморського флоту. Одеса, заснована 1794 року, швидко перетворилася на центр міжнародної торгівлі завдяки статусу порто-франко (1819–1859 рр.) [8].

На Півдні України наприкінці XIX – на початку XX століття відбувався значний розвиток промисловості, що сприяло змінам у соціальній структурі. За даними перепису 1897 року, 44,6 % фабрик у регіоні належали українцям, 28,7 % – євреям, 3,6 % – іноземцям (німцям, французам, бельгійцям) і 5,7 % – представникам інших етносів [6, с. 63-64].

Індустріалізація Півдня України стала потужним стимулом для розвитку економіки регіону. За 40 років після реформ було створено близько 300 великих і середніх промислових підприємств, що сприяло припливу робочої сили з різних частин країни.

У професійному плані українці переважно працювали в сільському господарстві. Так, 61,8 % зайнятих у землеробстві були українцями, а частка робітників в промисловості, що працювали в інших галузях, зростала.

Слід зауважити, сільське господарство Півдня активно втягувалося у товарно-грошові відносини. Провідною галуззю залишалося зернове землеробство, орієнтоване на експорт до європейських країн. Водночас зростала частка технічних культур – тютюну, цукрового буряку, конопель – що відповідало потребам промисловості [9]. Система господарювання спиралася переважно на вільнонайману працю, що вигідно вирізняло регіон на тлі інших українських земель, де домінувала кріпосна праця [1].

Формувалася нова соціальна стратифікація: поряд із традиційними поміщицькими господарствами виникали підприємницькі структури, що використовували грошову ренту та найману працю. Це створювало передумови для розвитку прошарку заможного селянства та торгівельно-промислової буржуазії [2]. На середину XIX століття у Південній Україні лише 10% земель оброблялося кріпаками, інші – вільними селянами або робітниками, що забезпечувало регіону відносну соціальну мобільність [6].

Активно розвивалися промислові підприємства, насамперед пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції: цукрова, тютюнова, харчова та шкіряна галузі. Виробництво концентрувалося навколо нових фабрик, що використовували машинну техніку й найману працю, на відміну від традиційних мануфактур [5].

Етнокультурна специфіка Півдня України формувалася під впливом імперської політики та міграційних процесів, що сприяли етнічному та конфесійному розмаїттю. Після укладення Кючук-Кайнарджійського договору 1774 року Російська імперія здійснила масштабне переселення християнського населення з Криму до Північного Приазов'я, що значно змінило етнокультурний ландшафт регіону [4].

З другого боку, на Півдні України спостерігалось швидке зростання населення, яке збільшувалося в п'ять разів швидше, ніж в інших частинах країни. Основними джерелами переселенців були різні регіони України, зокрема з центральних та західних губерній. Більшість мігрантів осідали в містах, що також змінило етнічну структуру цих територій.

За даними перепису 1897 року, на Півдні України мешкали представники більше тридцяти етнічних груп. Окрім традиційних для цього регіону українців та євреїв, тут було помітне присутність французів, англійців, італійців та інших національностей. Проте більшість населення складали українці (62,5 %), хоча їх частка зменшилася порівняно з серединою XIX століття [8, с. 76-77].

Імперська політика інкорпорації нових територій супроводжувалася символічними актами — зокрема зміною топоніміки. Назви нових міст — Севастополь, Сімферополь, Ольвіополь, Маріуполь — мали грецькі корені, що відображало концепцію «Грецького проекту» і прагнення до відновлення православної спадщини Візантії на Півдні [5].

Політика релігійної терпимості у регіоні сприяла формуванню мультиконфесійного простору, в якому співіснували православ'я, католицизм, протестантизм, іудаїзм та іслам. Іноземним колоністам гарантували свободу віросповідання, що створювало передумови для міжконфесійного діалогу та взаємовпливу [6].

По суті, південний регіон виступав лабораторією міжетнічної взаємодії, у якій українці, росіяни, євреї, болгари, греки, німці, вірмени та інші етноси формували спільний соціокультурний простір. Ця взаємодія виявлялася у побуті, господарстві, торгівлі, релігійному житті, а також у розвитку освіти та культури [7].

Міста Півдня — особливо Одеса — стали важливими осередками інтелектуального та культурного життя. Тут діяли навчальні заклади, друкарні, театри, бібліотеки, громадські об'єднання, що сприяло формуванню регіональної ідентичності, відкритої до інновацій та зовнішніх впливів [8].

Отже, упродовж XIX століття Південь України став унікальним прикладом соціо- та етнокультурного розвитку в межах Російської імперії. Завдяки цілеспрямованій колонізаційній політиці, активній участі українських, російських, німецьких, сербських та інших переселенців регіон

перетворився на багатонаціональний простір з високим рівнем соціальної мобільності. Вільніші умови господарювання, значне залучення іноземного капіталу та ринкових механізмів, поєднані з природними ресурсами, сприяли формуванню нового типу економічного та культурного життя.

Південноукраїнські землі стали осередком аграрної модернізації, міжнародної торгівлі та урбаністичного розвитку. Одеса, як символ портової модернізації, ілюструє вплив зовнішніх чинників на внутрішню динаміку. Отже, Південь України у XIX столітті не лише зберіг, а й активно формував власну ідентичність, стаючи ареною взаємодії культур, економік та соціальних інститутів.

Список використаних джерел

1. Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. 448 с.
2. Грицак Я. Нарис Історії України: формування модерної української нації/ К. : Генеза, 1996. 360 с.
3. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї/ К. : Критика, 2011. 352 с.
4. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / [пер. з англ.. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
5. Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри : збірник наукових праць. Вип. 9 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : Олді+, 2023. 360 с.
6. Реєнт О.. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
7. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття). К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 184 с.

8. Самобутність культурного розвитку німецьких колоністів поселенців в Україні XIX ст. // *Збірник наукових праць. Серія Історія та географія*. Вип. № 9-20. Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Харків: ОВС, 2005. С. 76-89.
9. Черемісін О. В., Михайленко Г. М. Цивілізаційні дискурси відносно Півдня України у «травелерах» кінця XVIII – першої половини XIX ст. / *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6(58). С. 42-50. DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-04>

УДК: 323.1(477)"1918/1921"

Валентин ШЕВЧУК,

здобувач 1 курсу другого (магістерського) РВО спеціальності 032 Історія та археологія Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова,
м. Миколаїв
науковий керівник: Нефьодов Д.В., д.іст.н., доцент

Український націонал-комунізм у 1918-1921 рр.

У статті досліджуються історичні передумови, ідеологічні засади та наслідки розвитку українського націонал-комунізму у 1918–1921 рр. Розглядається, як спроба поєднання універсальних принципів соціалізму з вимогами національного самовизначення викликала гострі протиріччя з авторитарною політикою представників більшовиків.

Ключові слова: український націонал-комунізм, соціалістична революція, національне самовизначення, автономія, централізація, більшовизм, українізація, радянський устрій

Український націонал-комунізм виник на фоні глибоких соціально-політичних потрясінь, що супроводжували революційні події 1917–1921 рр. Після Лютневої революції 1917 року централізована імперська влада почала